

بررسی تحقیقات درباره

اسلام در بالکان

● دکتر مسعود مرادی

عضو هیات علمی دانشگاه سیستان و بلوچستان

اهمیت این کتاب در میزان گسترده‌ای از اسناد دوران‌های مختلف حاکمیت عثمانی بر بالکان است از این رو هر محققی که بخواهد درباره تاریخ این مرز و بوم تفحصی بنماید ناچار از رجوع به این کتاب است. اسناد این کتاب از مجموعه‌های متعددی چون دفترخانه دیوان عالی، اوراق مجلس و کلا، معروضات خصوصی صدارتخانه بیلدیز، معروضات رسمی صدارتخانه بیلدیز، اوراق کامیل پاشا، معاهدات، دبیرخانه اوراق باب‌عالی، اوراق سیاست خارجی، اوراق صدارت ایالات ممتاز بوسنه، حقوق خارجی در ولایات، گردآوری شده‌است.

نخستین سند این کتاب مربوط به قانون ایالت‌بوسنی در ۱۵۱۶ است سپس اسناد مربوط به قوانین سال‌های ۱۵۳۰ و ۱۵۴۲ درج شده است که این قوانین چگونگی اعمال حکومت دولت عثمانی را بر ایالت‌های اروپایی آن به تصویر می‌کشد. همچنین بخش عمده‌ای از قوانین تجاری، حقوقی، گمرکی در این مجموعه آورده شده است. چگونگی رفتار مسلمان با صربها، میزان گروش آنان به اسلام، امتیازاتی که به تازه‌مسلمانان داده شده، میزان رضایت یا نارضایتی مردم از حکومت، شورش‌ها و جنگ‌های این منطقه همه از مواردی است که اسناد بسیاری در رابطه با آن به زبان اصلی یعنی ترکی عثمانی و ترجمه آن به ترکی جدید آورده شده‌است.

نکته قابل توجه در روند اسلام‌گرایی در بالکان آمار و ارقامی است که از سوی محافل مختلف ارائه گردیده‌است. از آنجایی که مذهب در این سرزمین در برهه‌های از زمان‌ها رنگ‌نژادی به خود گرفته است هر یک از نژادها تاکید بر آمار بیشتر پیروان آن مذاهب می‌کردند به گونه‌ای که در پاره‌ای از موارد حتی حضور یکدیگر را نیز نفی می‌کردند تنها آمارهای واقع‌گرایی بیشتر در آن می‌توان یافت گزارش‌های مامورین عالی دولت عثمانی است که تا حدودی از بزرگنمایی یا کوچک‌نمایی مسائل احتراز کرده است. مقایسه این آمار و ارقام در روند حضور مسلمانان در منطقه حکایتگر مداخلات قدرت‌های اروپایی در قلمرو امپراتوری عثمانی با حمایت از ملت‌های صرب، کروات، بلغار، یونانی و رومن و آلبانیایی است. براساس آمار سال ۱۶۲۴ تعداد ۹۰۰۰۰۰ (۶۶٪) جمعیت مسلمان و ۳۰۰۰۰۰ (۲۲٪) کاتولیک و ۱۵۰۰۰۰ (۱۱٪) ارتدکس بوده‌اند. آمارنامه‌های سال ۱۸۰۷-۸ تغییراتی را نشان می‌دهد. ۶۰۰۰۰۰ مسلمان (۴۹/۱۸٪) و ۱۲۰۰۰۰ کاتولیک (۹/۸۳٪) و ۵۰۰۰۰۰ ارتدکس (۴۰/۹۸٪) و آمارنامه سال ۱۸۳۶ با کمی تفاوت رقم ۷۰۰۰۰۰ نفر مسلمان (۷۰٪) و ۳۰۰۰۰۰ مسیحی (۳۰٪) را نشان می‌دهد که دو مجموعه اختلاف فاحشی دارند. آمار سال ۱۸۰۷-۸ از طرف مؤسسه‌های فرانسوی اعلام شده و همزمانی با گسترش امپریالیسم فرانسه در قلمرو عثمانی و اروپای شرقی دارد و تلاش آن حمایت از مسیحیان در برابر مسلمان است. این آمار رقم ۴۹/۱۸ درصد برای مسلمانان بیان می‌کند

و ورود اسلام به بالکان به دوره‌های قبل از حاکمیت قطعی امپراتوری عثمانی به این سرزمین برمی‌گردد. گسترش تصوف در شرق اروپا و ایجاد تکیه‌ها و زاویه‌های صوفیانه در این قلمرو نخستین بارقه آشنایی مردم این سرزمین‌ها را با اسلام فراهم آورد. زمینه‌های مساعد فکری در میان اقوام صرب و کروات و بلغار گسترش اسلام را در هنگام فتوحات عثمانی سرعت بخشید. بررسی این زمینه‌ها و بحث بر سر چگونگی رونق آن در این مقاله نمی‌گنجد و هدف نیز معرفی چند اثر در باب اسلام در بالکان است لذا پرداختن به مسئله چگونگی گسترش اسلام در بالکان را به مجال دیگری می‌سپاریم.

نخستین اسنادی که گسترش اسلام و گروش به این آیین مقدس را نشان می‌دهند گزارش‌های کارگزاران و حکومتگران عثمانی است. آنان از نخستین روزهای استقرار خود در بالکان عکس‌العمل‌ها و پاسخ‌هایی که مردم در قبال تصرف سرزمین‌های بالکان نشان می‌دادند تصاویری را به دست می‌دهند که محقق را قادر می‌سازد تا روند گسترش و یا دلایل عدم گسترش اسلام را به دقت مورد تحقیق و تفحص خویش قرار دهد. حجم گسترده این گزارش‌ها که بالغ بر ۶۰ میلیون سند در استقرار بیش از ۴۰۰ ساله این نظام در بالکان می‌شود کار بسیار گسترده و پردوامی را می‌طلبد. تاکنون نیز بسیاری از مورخان و محققان تاریخ امپراتوری عثمانی و تاریخ بالکان با کار مداوم و صبورانه خویش بسیاری از صندوقچه‌های اسناد دولت عثمانی را گشوده‌اند اما راه دشوار بررسی این اسناد همچنان باقی‌است.

علاوه بر پژوهشگران، مدیریت آرشینو دولت عثمانی اقدام به انتشار اسناد در مجموعه‌های مختلفی کرده‌اند که می‌توان موارد زیر را نام برد.

۱- فرامین عثمانی، انتشار سال ۱۹۹۲، ۲۰۸ ص (اسناد مدیریت آرشینو دولت عثمانی شماره ۲).

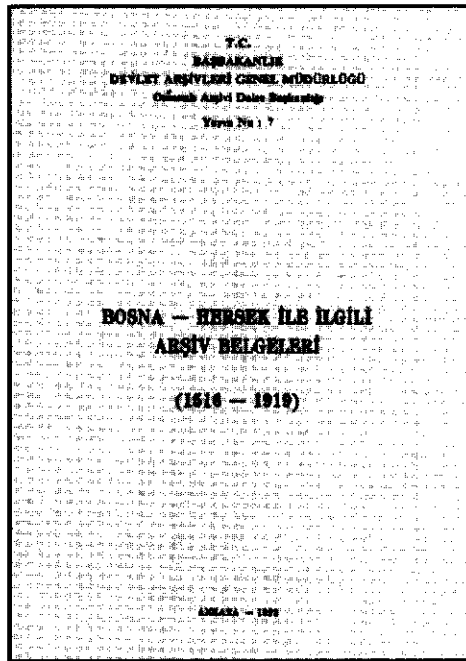
۲- اسناد مربوط به بوسنی - هرزگوین از ۱۵۱۶ تا ۱۹۱۹، آنکارا، ۱۹۹۲، ۶۸۵ ص.

۳- اسناد اداره حربه عثمانی، آنکارا، ۱۹۹۲، ۶۳۴ ص.

۴- اسناد مربوط به تعلیم و تربیت در قلمرو عثمانی، منتشره از سوی مدیریت مرکز آرشینو دولتی عثمانی، ۱۹۹۲، ۱۶۹ ص.

همچنین دو جلد کتاب‌شناسی پیرامون روابط ترکیه با اروپا در سال ۱۹۹۲ منتشر شد که اسناد پیرامون مناسبات تاریخی این کشور یا قاره اروپا را مورد بحث قرار می‌دهد.

کتاب مورد نظر در اینجا اسناد مربوط به بوسنی - هرزگوین (۱۹۱۹-۱۵۱۶) می‌باشد. این کتاب با مقدمه سلیمان دمیرل، رئیس جمهور ترکیه و با پیشگفتار عصمت بینارک رئیس مرکز آرشینو دولتی به سال ۱۹۹۲ در آنکارا به چاپ رسیده است.

● **گسترش تصوف در شرق اروپا و ایجاد تکیه‌ها و زاویه‌های صوفیانه در این قلمرو، نخستین بارقه‌های آشنایی مردم این سرزمین‌ها را با اسلام فراهم آورد**

سند به زبان ترکی عثمانی و ترجمه بلغاری آن وجود دارد که مجموعه این اسناد در ۴ بخش تدوین گردیده‌اند. بخش اول مربوط به ثبت آمارهای متعدد در زمینه‌های خرید و فروش، اسلحه، اسرا و بردگان جنگی و نیز مواد غذایی مورد نیاز سپاه عثمانی و تهیه آن از سوی مردم بالکان می‌باشد.

دومین بخش فرامین سلاطین، برنامه‌ها و قوانین و نیز گزارش‌هایی پیرامون منطقه است. از اسناد مهم این بخش گزارش‌هایی است که در ارتباط با تصرف قبرس در سال ۱۶۴۸-۱۶۴۹ و اسلام آوردن اکثریت جمعیت این جزیره است.

روند اسلام‌گرایی در آلبانی در گزارش‌های متعددی به خوبی نشان داده شده است. طبق گزارش‌های متعدد از قاضیانی که در منطقه بالکان گماشته شده بودند مردمان روستاهای آلبانی به صورت گروهی در سال‌های ۱۶۵۰ تا ۱۶۵۳ به اسلام گرویدند. این گزارش‌ها در سال‌های بعد نیز حکایت از روند گروش تدریجی به اسلام دارند. در سال‌های بعد کسانی که به اسلام مشرف می‌شدند از جانب حاکم خلعتی متناسب دریافت می‌کردند و در شهر یا روستاهایشان جشن‌هایی برگزار می‌گردید. در سال‌های ۱۸۷۰ تا ۱۸۷۷ تعداد زیادی از زنان و دختران منطقه بالکان به اسلام گرویدند که همزمانی با تهاجم گسترده فرهنگ غرب به اروپای شرقی و اروپای عثمانی دارد. مجموع اسناد این بخش ۱۷۵ عدد می‌باشد که همه سوژهای مشابه دربار مسلمان شدن جماعت بالکان دارند.

سومین بخش درباره تقابل روسیه با روند اسلامی شدن سرزمین بالکان است. براساس برخی از اسناد این بخش بردگانی که از نژادهای روس یا گرجی بودند به اسلام مشرف می‌شدند. سند شماره ۱۸۴، ۱۸۶، ۱۸۵ و ۱۸۷ و... همه بیانگر این برخورد هستند و روس‌ها موانعی را در این پذیرش ایجاد می‌کردند. دیوان شریعت عثمانی حمایت از این نومسلمانان را عهده‌دار بود. اسناد بخش سوم ۱۵۳ عدد هستند که بجز ۵ مورد آخر همه درباره مسلمان شدن اتباع تحت ستم روسیه است. اسناد ۲۳۲ تا ۲۳۶ حکایت از مسلمان شدن مردم توسط برخی از احکام محلی در منطقه Vidin بلغارستان است.

چهارمین بخش کتاب مربوط به فتاوی‌های شیخ الاسلام‌های عثمانی در راستای اسلامی کردن بالکان است. این فتاوی متعلق به شیخ الاسلام عبدالرحیم افندی، شیخ الاسلام سید محمد عارف افندی و شیخ الاسلام علی افندی است.

تاریخ‌های عمومی بالکان نیز به زبان‌های مختلف به رشته تحریر در آمده‌اند و تا حد زیادی به فتوحات عثمانی و روند اسلامی کردن منطقه پرداخته‌اند. تفسیرها و تعبیر گوناگونی پیرامون چگونگی فتوحات و جایگاه تبلیغات اسلامی صورت گرفته است و چون غالب نویسندگان متعلق به

که حکایت از کمتر از نصف جمعیت را دارد یعنی مسلمین یک اقلیت بیشتر نیستند. اما آمار ۱۸۳۶ که باز هم توسط فرانسویان تدوین شده در دوره بعدی یعنی عصر لویی فیلیپ می‌باشد که فرانسه مدعی حمایت از مسلمانان می‌باشد و اشغال الجزایر هم گامی به سوی تمدن تلقی گردیده است.

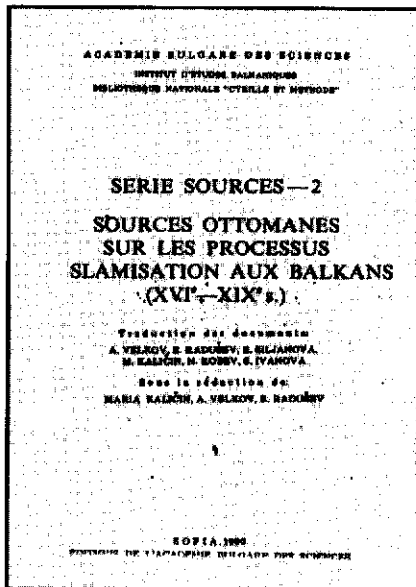
احمد جودت پاشا بازرس دولت عثمانی در ایالت بوسنی-هرزگوین در آمارنامه مربوط به سال ۱۸۳۶ به گونه‌ای واقع‌بینانه آمار مربوط به مذاهب را منتشر می‌کند. وی رقم ۴۷۲۰۰۰ مسلمان (۴۱/۲۵٪) را ۱۸۴۰۰۰ کاتولیک (۱۶/۰۸٪) و ۴۸۸۰۰۰ ارتدکس (۴۲/۶۵٪) را گزارش می‌دهد. این کاهش جمعیت مسلمان‌ها و ازدیاد مسیحیان حاکی از ضعف رو به ازدیاد دولت عثمانی از یک سو و گسترش مذاخلات قدرت‌های بزرگ اروپایی اعم از روسیه، اتریش-هنگری، فرانسه و انگلستان از دیگر سو دارد.

در سال‌های جنبش استقلال ملل بالکانی رقمی بین ۵۰/۸۴٪ تا ۴۰٪ جمعیت مسلمانان ذکر گردیده است. و در سال‌های پس از شورش و جنگ‌های بالکان این رقم بسیار کاهش یافته است به گونه‌ای که در آمارنامه سال ۱۸۹۵ برای مسلمانان فقط ۵۴۸۶۳۲ نفر (۳۴/۹۹٪) ذکر گردیده در حالیکه کاتولیکها ۳۳۴۱۴۲ (۲۱/۳۱٪) و ارتدکسها ۶۱۳۲۴۶ (۴۲/۹۴٪) جمعیت را تشکیل داده‌اند.

این کاهش در سال‌های بعد همچنان ادامه داشت در سال ۱۹۱۰ جمعیت مسلمانان به ۵۸۸۳۴۴ (۳۳/۲۵٪) و کاتولیکها ۴۱۷۱۵۲ (۲۲/۸۷٪) و ارتدکسها ۷۹۳۲۶۴ (۴۳/۴۹٪) شده‌اند و در سال‌های بعد که این ایالت به طور کامل از سیطره عثمانی خارج گردیده بود آمار زیر حکایت از ترکیب قومی این سرزمین داشت:

- مسلمانان (۴۳/۴۱٪) ۱.۸۸۹/۱۲۲
- صربها (۳۱/۲۵٪) ۱.۳۶/۷۱۵۵
- کرواتها (۱۷/۲۲٪) ۷۵۳/۲۴۲
- سایر ملتها (۸/۱۱٪) ۳۵۴/۸۶۰
- جمع کل (۱۰۰٪) ۴.۳۳۴۳۹۷

علاوه بر اسنادی که در استانبول یا آنکارا نگهداری می‌شوند کتابخانه‌های سایر شهرهای بالکان که قبلا در اختیار دولت عثمانی بوده‌اند مجموعه‌هایی بسیار غنی و ارزشمند را در خود جای داده‌اند. سالونیک، صوفیا، زاگرب، ساریو و... همه دارای مجموعه‌ای از آثار و اسناد امپراتوری عثمانی هستند. در این میان کتابی از جانب آکادمی علوم بلغارستان در صوفیا به سال ۱۹۹۰ به طبع رسیده که نشانگر روند گسترش اسلام در سرزمین بالکان است. نام اصلی این کتاب منابع عثمانی پیرامون روند اسلامی کردن بالکان در قرن‌های ۱۶ تا ۱۹ میلادی است، در این کتاب قریب ۲۳۹

و حشر و نشر بامسلمانان آن دیار کتاب اسلام بالکانی خود را در ۱۹۸۶ منتشر نمود. او در مرکز تحقیقات ملی علمی فرانسه (CNRS) به تحقیق پیرامون اسلام معاصر بالکان پرداخت و به همین منظور گروه تحقیقاتی به نام «La transmission du Savoir dans Le monde muouلمان Peripherique»

تشکیل داد. سپس او دو کتاب دیگر تحت عنوان‌های مسلمانان یوگسلاوی (۱۹۸۹-۱۹۴۵) و فرهنگ مسلمانان بالکانی منتشر نمود. پوپویچ همچنین مقالات متعددی در مجلات علمی تاریخی در سطح اروپا منتشر نموده است. از اینرو نام او در میان همه محققان تاریخ اسلام در بالکان برجسته‌تر می‌نماید.

اینک به معرفی سه کتاب او می‌پردازیم:

۱- «مسلمانان یوگسلاوی» ۱۹۸۹-۱۹۴۵، L, Age d, Homme, لوزان، ۱۹۹۰، ۶۷ ص، این کتاب برگرفته از سخنرانی وی در سمیناری تحقیقی در «مرکز مطالعات و اسناد اقتصادی، قضایی و اجتماعی» قاهره است. هدف وی نمایاندن موقعیت سیاسی، اجتماعی و اقتصادی جامعه مسلمانان یوگسلاوی در دوره حاکمیت کمونیست‌ها است. برای پوپویچ مشکل مسلمانان یوگسلاوی (قبل از فروپاشی این کشور) یکی از پیچیده‌ترین مسائل بوده و درک آن دشوار به نظر می‌رسد. علت این مسئله را او به دو دلیل می‌داند: نخستین دلیل شناخت تمام روابطی است که میان عموم مردم، تاریخ یوگسلاوی و خود اسلام وجود دارد. دومین دلیل دشواری توضیح‌دادن موقعیت پیچیده‌ای است که طی قرن جدید و خصوصاً نیمه آخر آن با حکومت توتالیتر کمونیست‌ها تلاش در تغییر گسترده‌سنن جامعه، نژادها و مذاهب داشت. سیستمی که با نام تیتو شکل گرفته و با او حیات پیدا کرد. و پس از مرگ اونیز دچار تحول گردید. سیستمی که با خنونت هر چه‌تمامتر سعی در تغییر چهره یوگسلاوی داشت.

این کتاب تلاش می‌کند تا درک درستی از موقعیت مسلمانان در این کشور اروپایی بدست دهد از اینرو وی مباحث خود را در پنج بخش کوتاه می‌آورد که عبارتند از: مقدمه‌ای تئوریک درباره ایدئولوژی اسلامی، مسلمانان در حاکمیت غیرمسلمانان، دو نمونه از کشورهای غیراسلامی، یک کشور شرقی (کمونیستی) چگونه عمل می‌کند، موقعیت مسلمانان در داخل کشورهای کمونیستی، جامعه اسلامی یوگسلاوی از ۱۹۴۵ تا ۱۹۸۹، تغییر وضعیت در سال‌های اخیر. در پایان وی با استفاده از موقعیت پیش‌آمده در اروپای شرقی و باسست‌شدن بنیان‌های حکومتی کمونیستی و فروپاشی آن در آیندهای نزدیک نگرانی خود را از آینده منطقه برای مسلمانان اظهار می‌دارد و پس از تشریح وضعیت آنان در شرایط جدید این سؤال را مطرح می‌کند که مسلمانان در یوگسلاوی سابق (بوسنی-هرزگوین) با جنگ روبرو خواهند بود یا با گفتگو؟

۲- اثر دیگر پوپویچ فرهنگ مسلمانان بالکان است که برای اولین بار در ۱۹۹۴ در استانبول توسط انتشارات ایزیس به چاپ رسید. دو کتاب دیگر

دنای مسیحیت بودماند از غلبه امپراتوری عثمانی با عنوان تجاوز و غلبه نظامی واز تبلیغ اسلام، اسلامی کردن تعبیر گردیده است. عمده‌ترین این آثار عبارتند از:

۱- رستلبر، رنه (Ristelhueber): تاریخ مردم بالکان (به زبان فرانسه)، پاریس، فویارد، ۱۹۵۰، ۵۰۳ ص.

۲- استوریانوس (Stavrianos): بالکان از ۱۴۵۳، نیویورک، رینهارت، ۱۹۵۸، ۹۷۰ ص.

۳- سوگار، پیتر (Sugar): جنوب شرقی اروپا تحت سیطره عثمانی (۱۹۵۸-۱۳۵۴)، سیتل، انتشارات دانشگاه واشنگتن، ۱۹۷۷، ۳۶۵ ص.

۴- یلاویچ، چارلز و باربارا (Jelavich): بنیان‌گذاری دولت‌های ملی در بالکان (۱۹۲۰-۱۸۰۴)، سیتل، انتشارات دانشگاه واشنگتن، ۱۹۷۷، ۳۸۵ ص.

۵- یلاویچ، باربارا: تاریخ بالکان، I: قرنهای ۱۸ و ۱۹، انتشارات دانشگاه کمبریج، ۱۹۸۲ و ۴۰۷ ص جلد ۲، قرن ۲۰، ۱۹۸۳، ۴۷۶ ص.

۶- تاریخ امپراتوری عثمانی، تحت نظر روبرت مانتران، پاریس، فویارد، ۱۹۸۹، ۸۱۰ ص. این مجموعه چنانچه به طور کامل معرفی خواهد گردید.

۷- شاو، Shaw: تاریخ امپراتوری عثمانی و ترکیه جدید (به فارسی ترجمه شده است)، انتشارات دانشگاه کمبریج، ۱۹۷۶ و ۱۹۷۷، ۲ جلد.

۸- اینالچک Inalcik: امپراتوری عثمانی عهدکهن، ۱۶۰۰-۱۳۰۰، لندن، ۱۹۷۳.

۹- جرج کاستلان (Castellan): تاریخ رومن‌ها، نیویورک، انتشارات دانشگاه کلمبیا، ۱۹۸۹، ۲۶۸ ص.

۱۰- کاستلان: تاریخ بالکان، پاریس، فویارد، ۱۹۹۱، ۵۳۲ ص. (این کتاب به صورت کامل معرفی خواهد گردید.)

۱۱- پلو و پوتو (Pollo & Puto): تاریخ آلبانی از آغاز تا امروز، ۱۹۷۷، ۴۸۶ ص.

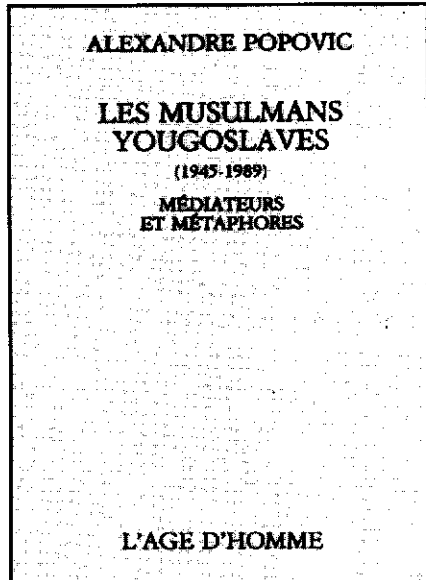
۱۲- واکالوپولوس (Vakalopoulos): تاریخ یونان جدید، ۱۹۷۵، ۳۳۰ ص.

۱۳- ژاک آنسل (J. Ancel): اروپای شرقی (۱۸۳۰-۵۲) و مسئله شرق (۱۹۰۹-۱۸۵۶). درس‌های دانشگاه سوربن، مرکز اسناد دانشگاهی، پاریس.

از میان کسانی که نام او در میان محققان تاریخ اسلام در بالکان پرآوازه‌تر است الکساندر پوپویچ Alexandre Popovic هدایتگر تحقیقات در مرکز تحقیقات علمی ملی فرانسه (CNRS) و استاد مدرسه عالی علوم اجتماعی پاریس و مدرسه عالی تحقیقات بخش چهارم علوم تاریخی و فلسفی پاریس است. وی در سال ۱۹۳۱ در بلگراد متولد شد و با علاقه تاریخ اسلام را دنبال نمود. در ۱۹۷۶ راجع به قیام زنگیان کتابی نوشت و سپس در تاریخ تصوف و فرقه‌های صوفیانه دنای اسلام مطالعات خود را دنبال نموده و پس از سالیان دراز زندگی در میان مردم بالکان

گزارش‌های کار گزاران و حکومتگران عثمانی، عکس‌العمل‌ها و پاسخ‌هایی که مردم در قبال تصرف سرزمین‌های بالکان نشان می‌دادند را به تصویر می‌کشند

اهمیت کتاب «اسناد مربوط به بوسنی-هرزگوین (۱۹۱۹-۱۵۱۶)» که در سال ۱۹۹۲ در آنکارا به چاپ رسیده در میزان گسترده‌ای از اسناد دوران‌های مختلف حاکمیت عثمانی بر بالکان است

بوسنیایی وجود داشته است؟ نویسندگان بالکانی و خط عثمانی، تصویر این خلدون در نزد نویسندگان معاصر یوگسلاوی، ملانصرالدین در یوگسلاوی، روزنامه‌های ترک در کشورهای بالکانی، مشکل منابع در تحقیقات علوم انسانی در بالکان و سرانجام روزنامه‌های ترک در رومانی از اهم موضوعات این بخش هستند. پوپویچ از منابع بسیار ارزنده‌ای نیز در این قسمت استفاده کرده است که از جمله مجله آسیایی (۱۹۷۱)، اولین کنگره مطالعات فرهنگ مدیترانه‌ای و تاثیر فرهنگ عرب و بربر (الجزیره ۱۹۷۳) مجله بیلیوتکا اوریانتالیست (لیدن ۱۹۷۶)، ترکیکا (پاریس - استراسبورگ ۱۹۷۸) و واریا ترکیکا (پاریس ۱۹۹۲).

بخش F به مسئله هویت اختصاص یافته است. ادبیات و ملیت خواهی نزد مسلمانان یوگسلاوی یکی از موضوعاتی است که در سال ۱۹۷۸ در اکس آن پروانس Aix-en-Provence ارائه گردیده و چشم‌انداز روشنی از گرایش‌های قومیتی در بالکان را به تصویر می‌کشد. پوپویچ در این بخش آثاری را که درباره ادبیات مسلمانان بالکان به چاپ رسیده مورد نقد قرار داده و آنرا در یادواره عمر لطفی بارکان ارائه داده است. او یک بار دیگر چهره ناسیونالیسم بالکان را در این جا به تصویر می‌کشد و سرانجام با این بحث به پایان می‌برد که باز آفرینی گذشته اسلامی مردم مسلمان بالکان به‌باز یافت هویت آنان خواهد انجامید و این امر هویت اسلامی آنان را محرز خواهد ساخت.

و اما سومین اثر الکساندر پوپویچ که در این‌جا معرفی می‌گردد اسلام بالکانی است که حجمی پانصد صفحه‌ای به خود اختصاص داده است و به نظر این‌جانب مهمترین کتاب او در تاریخ معاصر بالکان مسلمان است. در مقدمه این کتاب وی کار بیست ساله تحقیق و تدریس را به عنوان خمیرمایه‌های اصلی آن معرفی کرده و از مشکلات و راه‌های پرفراز و نشیب تحقیق و تفحص در آن سخن به میان می‌آورد. کتاب از شش بخش، یک نتیجه‌گیری و ۱۶ ضمیمه و کتاب‌شناسی غنی و بسیار ارزنده و نیز از ۱۷ نقشه جغرافیایی تشکیل شده است.

بخش اول کتاب به آلبانی اختصاص یافته است. ریشه‌های جامعه اسلامی آلبانی در دوران‌های قبل از ۱۹۱۲، حوادث سال‌های ۱۹۱۲ تا ۱۹۲۰ و مسلمانان آلبانی و اسلام آنان تا ۱۹۲۰ در قسمت اول این بخش توضیح داده شده است. سپس به بررسی اوضاع مسلمانان از سال ۱۹۲۱ تا ۱۹۲۴ اشاره دارد. سومین قسمت این بخش به حوادث سال‌های ۱۹۲۵ تا ۱۹۳۹ می‌پردازد. آنگاه در دو قسمت دیگر حوادث سال‌های ۱۹۴۵-۱۹۶۷ و ۱۹۶۷-۱۹۸۰ را بیان می‌کند و موقعیت اسلام در هر زمان را به دقت مورد بررسی و ارزیابی قرار می‌دهد.

بخش دوم کتاب به بلغارستان و حوادث آن مربوط می‌گردد. ریشه‌های جامعه اسلامی بلغارستان و چگونگی رویکرد آنان به اسلام در ابتدای بخش به بحث گذاشته شده است سپس حوادث سال‌های ۱۸۷۸ تا ۱۹۴۴ را به دقت مورد بررسی قرار می‌دهد. در قسمت دیگر مسلمانان و اسلام در بلغارستان

از همین نویسنده توسط انتشارات ایزیس پیرامون صوفیسم و فرقه‌های آن در بالکان به چاپ رسیده بود و این کتاب سومین کتاب از همان مجموعه است که بر زندگی فرهنگی جوامع مختلف و متعدد مسلمان بالکان تکیه دارد. پوپویچ که در گذشته کتاب‌هایی تحت عناوین:

۱- گروهی از درویش در سرزمین اروپا (لوزان، ۱۹۹۳)

۲- درویشان بالکانی دیروز و امروز (استانبول ۱۹۹۴)

۳- مسلمانان بالکان در دوران قبل از امپراتوری عثمانی (استانبول ۱۹۹۴) منتشر ساخته است مدعی نیست که کتاب جدید او تمام مسایل مربوط به فرهنگ اسلامی مردم مسلمان بالکان را در بردارد از اینرو میدان تحقیق و جستجو برای پژوهش‌گر باز می‌ماند. وی از دارکو تاناسکویچ Darko Tanaskovic استاد دانشگاه بلگراد به عنوان متخصص برجسته زندگی مسلمانان بالکان ذکر نموده و کارهایش را می‌ستاید از اینرو برای محققان لازم است که به آثار وی توجه نمایند.

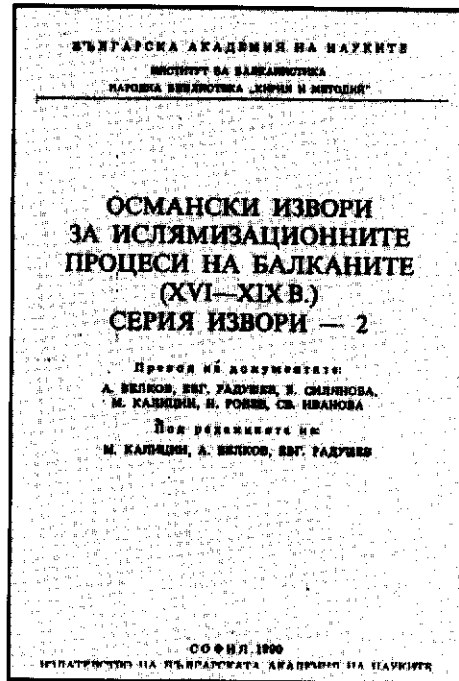
پوپویچ برخلاف سنن علمی حاکم بر جوامع غربی کتاب خود را به بخش‌های A, B, C, D, E, F تقسیم کرده و برای هر کدام زیر مجموعه‌های ۱ و ۲ و ۳... در نظر گرفته است. بخش A این کتاب چشم‌انداز کلی مسئله را طرح می‌کند. او از یک موضوع ناشناخته سخن به میان می‌آورد که عبارت است از زندگی فرهنگی مسلمانان در شهرهای بالکان. وی اساس این تفکر را از کتاب N. Tasic (فرهنگ شهری در بالکان قرن‌های ۱۵-۱۹) اخذ نموده و آنرا به عنوان طرح مسئله ارائه نموده است.

بخش B جنبه‌های مذهبی زندگی فرهنگی مسلمانان بالکان را در برمی‌گیرد. زیارت خانه خدا در مکه موضوعی است که در مجله شرقی Correspondanced, Orient در شماره ۱۲ خود که به مناسبت بزرگداشت A. Abel از سوی یارانش اعم از همکاران، دوستان و شاگردان وی برگزار شده بود، تشریح گردیده است. و در همین بخش ترجمه جدید قرآن به زبان صرب- کروات (زبان مردم بوسنی- هرزگوین) را مورد بررسی و ارزیابی قرار می‌دهد.

بخش C به مسئله آموزش در میان مردم مسلمان بالکان اختصاص یافته است. مدارس در بالکان از نیمه‌های قرن ۱۹ تا امروز مورد بررسی قرار گرفته و به نقش آن در گسترش تعلیم و تربیت اسلامی اشاره شده است. بخش‌هایی از آموزش مدارس ترک- تاتار در «دوبرجا» رومانی در قبل از دوره امپراتوری عثمانی ماخوذ از اثر ارزشمند G. Veinstein و S. E. Wimbush به نام گذشته ترک و تاتار و حال شوروی می‌باشد.

قسمت D که طولانی‌ترین قسمت کتاب است به ادبیات ادیبانه و ادبیات مردمی اختصاص یافته است. ادبیات عثمانی مسلمانان کشورهای یوگسلاو، عربی به‌عنوان زبان ادبی در سرزمین یوگسلاوی، تز صفوت‌بیک بشاقیق (بشاقیق) مقایسه آلمانی و صرب و کروات آن، بیوگرافی وزیر اعظم محمود پاشا آدمی میان ترکولوژی و بالکانولوژی، آیا شاعر صربستانی

● اسناد کتاب «اسناد مربوط به بوسنی - هرزگوین» از مجموعه‌های متعددی چون دفتر خانه دیوان عالی، اوراق مجلس و کلا، معروضات خصوصی صادر تخانه بیلدیز، معروضات رسمی صادر تخانه بیلدیز، اوراق کامیل پاشا، معاهدات، دبیرخانه اوراق باب عالی، اوراق سیاست خارجی، اوراق صدارت ایالات ممتاز بوسنه، حقوق خارجی در ولایات گردآوری شده است

● هدف الکساندر پوپویچ در کتاب «مسلمانان یوگسلاوی ۱۹۸۹-۱۹۴۵» نمایانندن موقعیت سیاسی، اجتماعی و اقتصادی جامعه مسلمانان یوگسلاوی در دوره حاکمیت کمونیست‌ها است

● در فاصله سال‌های مذکور بحث و بررسی می‌گردد. فراز و نشیب‌ها، تقابل با کمونیسم، گرایش به ترکیه، نفی بلد دسته جمعی مسلمین از مسائلی است که در این بخش مورد مطالعه قرار می‌گیرد. سومین بخش کتاب به یونان تعلق دارد. یونان که ترکان از آن با عنوان یونانستان ذکر می‌کنند دارای جمعیت عظیمی از مسلمانان در تسالی، کرت و سایر جاها بوده است. قسمت اول این بخش به ریشه‌های جامعه اسلامی یونان در دوره‌های ۱۸۲۱ تا ۱۹۲۳ می‌پردازد که حوادث سال‌های ۱۸۳۳-۱۸۲۱ و ۱۸۸۱-۱۸۳۳ را در برمی‌گیرد و هر یک سرفصل و مقطع خاصی از تاریخ این کشور می‌باشد. قسمت‌های متعددی از کشور یونان چون اپیر، مقدونیه (ماسادون)، جزایر دریای اژه، تراس غربی، تراس شرقی، دود کانز، کرت و تسالی و سایر بخش‌های یونان موضوعی است که صفحات ۱۳۴ تا ۱۴۶ این کتاب را به خود اختصاص داده است.

همچنین او حوادث سال‌های ۱۸۲۱ تا ۱۹۲۳ را کعبه مهاجرت جمعیت عظیمی از مسلمانان به ترکیه انجامید مورد ارزیابی و مطالعه قرار داده و سپس دوره ۱۹۲۳ تا ۱۹۸۱ را مطالعه می‌کند. طی این سال‌ها مسلمانان آلبانیایی نفوذ گسترده‌ای را روی مسلمین مقدونیه غربی و اپیر و تسالی داشته که علت اصلی آن خلاء قدرت امپراتوری ترکان مسلمان در منطقه می‌باشد در عین حال دوگرایش دیگر در همین منطقه وجود دارد. در منطقه رودوپس Rhodopes مسلمانان تحت تاثیر بلغاریان و در تراس غربی تحت تاثیر ترکان قرار دارند.

بخش چهارم کتاب به مسلمانان مجارستانی تعلق دارد. اصل و ریشه جامعه اسلامی مجارستانی، حوادث سال‌های ۱۶۸۳ تا ۱۸۷۸ و ۱۸۷۸ تا ۱۹۱۸ و ۱۹۱۸ تا ۱۹۴۵ و سرانجام حوادث سال‌های ۱۹۴۵ تا ۱۹۸۰ موضوع بحث این بخش از کتاب است.

پنجمین بخش کتاب به رومانی اختصاص یافته است. ریشه‌های جامعه اسلامی رومانی، حوادث سال‌های ۱۸۷۸ تا ۱۹۱۳، حوادث سال‌های ۱۹۱۸-۱۹۱۳ و سپس حوادث مربوط به سال‌های ۱۹۱۹ تا ۱۹۴۴ و حوادث ۱۹۴۵ تا ۱۹۸۲ طی صفحات ۱۹۶ تا ۲۴۹ مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. همچنین او طی این سال‌ها از اسلام و مسلمانان و فراز و نشیب‌های زندگی و تفکر آنان و تاثیرگذاری و تاثیرپذیری سیستم‌های سیاسی کمونیستی در جامعه اسلامی این سرزمین سخن به میان آورده است.

آخرین بخش و مفصل‌ترین آنها متعلق به مسلمانان یوگسلاوی است که از ص ۲۵۴ تا ۳۶۶ این کتاب را به خود اختصاص داده است. طبق معمول همه بخش‌ها پوپویچ این بخش را نیز با ریشه‌های اصلی و اساسی جامعه

● در کتاب منابع عثمانی پیرامون روند اسلامی کردن بالکان در قرن‌های ۱۶ تا ۱۹ میلادی قریب ۲۳۹ سند به زبان ترکی عثمانی و ترجمه بلغاری آن وجود دارد. این کتاب نشانگر روند گسترش اسلام در سرزمین بالکان است

اسلامی در یوگسلاوی آغاز می‌کند. حوادث سال‌های ۱۶۸۰ تا ۱۸۷۸ نقش عمده‌ای در شکل‌گیری جامعه اسلامی یوگسلاوی داشته است و پیشرفت عمده اسلام طی همین سال‌ها صورت گرفته است. اگر چه بحران‌های سیاسی ۱۸۷۵ تا ۱۸۷۸ موقعیت دولت عثمانی و بالطبع مسلمانان را در بالکان ضعیف کرد معذالک مسلمانان در سرزمین بوسنی-هرزگوین به حیات دینی و مذهبی خود ادامه دادند. حوادث مربوط به کرواسی (دالماسی، لیکا، اسلونی)، ویودین Vojvodine (سرم، بانات، باچکا) و صربستان و مونته‌نگرو را با کنگره ۱۸۷۸ برلن در صفحات ۲۵۷ تا ۲۶۸ به صورت تنصیلی آورده است. سپس به دوره ۱۸۷۸ تا ۱۹۱۸ یعنی پایان جنگ اول جهانی پرداخته و در این قسمت اوضاع بوسنی هرزگوین، اسلونی، دالماسی، کرواسی، اسلونی، مونته‌نگرو، صربستان، سنجاک، کوزوو و مقدونیه را بررسی کرده و به مسائل مسلمانان و تفکر اسلامی پرداخته است. در این قسمت علاوه بر مناطق یاد شده اوضاع نوبی بازار را نیز مورد ارزیابی قرار داده و پس از آن به دوره ۱۹۱۸ تا ۱۹۴۱ پرداخته و سپس دوره ۱۹۴۱ تا ۱۹۴۵ را مورد ارزیابی قرار داده و نهایتاً به اوضاع و احوال مسلمانان و تفکر و فرهنگ اسلامی یوگسلاوی تا سال ۱۹۸۵ شرح و بررسی می‌کند. این اثر ارزشمند با ضمیمه‌های بسیار بااهمیتی ادامه می‌یابد که از آن میان می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

- ۱- «ویرون کوکا» ایدئولوژی افراطی روحانیون دهه ۳۰ قرن ۲۰، ماخوذ از کنفرانس ۱۹۶۸ تیرانا.
- ۲- ساختار جامعه اسلامی آلبانی (سنیان و بکتاشی‌ها) پوپویچ دانیل، ماخوذ از ژورنال آسیاتیک ۱۹۷۷.
- ۳- سخنرانی حافظ موسی علیو رئیس جامعه مسلمانان آلبانی در کنگره دفاع و صلح پاریس، ۱۹۵۰.
- ۴- سخنرانی احمد میفتارده، مراد جهانی بکتاشیه، ماخوذ از کنگره صلح و دفاع، ۱۹۵۰.
- ۵- روزنامه‌های مسلمانان آلبانی، ترک‌زبان بلغاری، ترک‌زبان یونان و ترک‌زبان رومانی، ترک‌زبان یوگسلاوی.